

نوتاریخ‌گرایی در ادبیات معاصر ایران

ناهید حجازی^۱، عضو هیئت علمی گروه ادبیات تطبیقی فرهنگستان زبان و ادب فارسی

چکیده

در جوامع مختلف، همواره تفکر و نگرش نویسندگان تحت تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن جامعه بوده است. علاوه بر شرایط تاریخی، سیاسی و اجتماعی جامعه، شخصیت و زندگی خود نویسندگان نیز در خلق آثارشان تأثیرگذار بوده و به نوعی در تاروپود آن تجلی یافته است. نویسندگان ایرانی هم از این قاعده مستثنی نبوده‌اند و با این رویکرد خالق آثار تأثیرگذار شاخصی شده‌اند. این مقاله، براساس رویکرد نوتاریخ‌گرایی و مبتنی بر نظریه‌های فوکو و گرینبلت، می‌کوشد ابتدا تأثیر روش زندگی و شخصیت نویسندگان ادبیات معاصر ایران را بر خلق آثارشان جست‌وجو کند و سپس تأثیرپذیری آنان را از زوایای پنهان و آشکار روابط و مناسبات اجتماعی، سیاسی و اعتقادی جامعه طی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۸۰ بررسی کند. چرایی انتخاب نویسندگان و آثارشان در پیوند با رویدادهای اجتماعی از پرسش‌های اصلی است که سعی خواهد شد به آن پاسخ داده شود. داده‌ها نشان می‌دهد آفرینش هر رمان یا داستان کوتاه در شبکه پیچیده‌ای از عناصر مختلف قرار دارد و رمان فقط محصول نویسنده و نبوغ و خلاقیت او نیست. نویسنده متأثر از گفتمان‌های خاصی در اجتماع است و کیفیت زبان و مضامین انتخابی او، علاوه بر آن‌که برآمده از عوامل متعدد و شبکه پیچیده‌ای از نگرش‌ها و انگیزه‌های او و نیز شرایط سیاسی، اجتماعی فرهنگی جامعه است، پاسخی نیز به نیازهای جامعه است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات معاصر ایران، رمان، نوتاریخ‌گرایی، استیون گرینبلت، میشل فوکو

مقدمه

گرینبلت و میشل فوکو از بنیان‌گذاران نقد نوتاریخ‌گرایی معتقدند حقیقت واحد نیست و نویسنده از پشت عینک خود و زندگی‌اش به اتفاقات می‌نگرد. کوشش برای معرفی وقایع و رخداد‌های تاریخی کار تاریخ‌نگار است، اما تلاش برای شناخت زمینه‌های تاریخی پیدایش اثر وظیفه تاریخ‌نگار ادبی و داوری و ارزش‌گذاری اثر کار منتقد ادبی است. هدف این مقاله اثبات وابستگی و تعامل در تأثیرگذاری رخداد‌های اجتماعی یک دوره تاریخی با یکی از رمان‌های پدیدآمده در همان دوره است. با توجه به شروع ادبیات نو در دوره پس از مشروطه، مبنای آن را از نخستین دهه ۱۳۰۰ شروع کردیم و برای دسته‌بندی یکی از رخداد‌های مهم جامعه بازه‌های ده‌ساله را برگزیدیم.

ادبیات معاصر ایران، از جمله نوع ادبی رمان، نه تنها برآمده از شرایط نو در جامعه است بلکه خود به نو شدن شرایط جامعه کمک کرده است. «در ایران از اواخر دوره قاجار با ورود صنعت چاپ، رواج مطبوعات، تأسیس مدارس خارجی، ترجمه آثار ادبی، بازگشت تحصیل‌کردگان رشته‌های مختلف از فرنگ، مردم به تدریج با فرهنگ و تمدن غرب آشنا شدند» (روزبه ۱۳). شرایط جدید ادبیات جدیدی به وجود آورد و زبان و مضامین ادبیات معاصر فارسی تغییر کرد. این ادبیات، به نوبه خود، به تغییر و رشد مردم در جامعه انجامید.

رمان و داستان بهترین نوع ادبی است که نویسنده را قادر می‌سازد در آینه ادبیات از طریق تخیل و پرورش شخصیت‌ها مسائل دنیای بیرون را منعکس و تحلیل کند. «نوع ادبی رمان در مقایسه با سایر انواع ادبی یکی از دستاوردهای دوران مدرن به خاطر ویژگی‌هایی مثل طولانی بودن، تخیلی بودن و داشتن شخصیت‌های مختلف و متعدد و قابلیت پروراندن موضوعات اجتماعی از اهمیت بیشتری برخوردار است و بهتر می‌تواند تصویر تحولات اجتماعی را نشان دهد» (مسعودنیا و فروغی ۷۰).

در یک قرن اخیر رویدادهای تاریخی و سیاسی بسیاری در ایران اتفاق افتاده است، تا جایی که به جرئت می‌توان گفت هر دهه مسائل خود را دارد و داستان کوتاه و رمان می‌تواند بازنمود آنها باشد. معمولاً ارتباط معناداری میان مضمون‌های رمان‌ها با رخداد‌های سیاسی، اجتماعی و تاریخی بارز در هر دهه وجود دارد. در این مقاله،

مسئله اصلی اثبات وجود تعامل میان یکی از رخدادهای تاریخی، سیاسی و اجتماعی غالب در هر دهه، از ۱۳۰۰ تا ۱۳۸۰، با برخی آثار متأثر از رخدادهای آن دوره است. داستان‌ها و رمان‌های بسیاری با تأثیرپذیری از هررخداد یا رخدادها نوشته می‌شود که ما در پی برشمردن آن رمان‌ها و آن رخدادها نیستیم؛ آنچه اهمیت دارد، نشان دادن پویایی و ارتباط چندجانبه و تأثیر و تأثر میان رمان و رخداد برجسته تاریخی، سیاسی و اجتماعی است، چه در زمان نگارش آن اثر و چه حتی پس از آن. بر اساس رویکرد نوتاریخ‌گرایی، داستان در خلأ آفریده نمی‌شود بلکه متأثر از دیدگاه‌ها و شخصیت نویسنده، انتظارات خواننده و مسائل مطرح در جامعه است. نوتاریخ‌گرایی در پی اثبات حقانیت تحولات اجتماعی و رخدادهای گذشته از طریق متن ادبی یا گزارش تاریخ‌گرایان نیست و در واقع، رویکرد تاریخ‌گرایان سنتی به متون ادبی را به چالش می‌کشد. از نظر پیروان این رویکرد، «کل تاریخ واجد کیفیتی ذهنی است زیرا توسط افرادی نوشته شده که جانبداری شخصی‌شان در تفسیر آنها از تاریخ تأثیر گذاشته است» (برسler ۲۴۴).

رمان‌های بسیاری با تأثیرپذیری از رخدادهای سیاسی و تاریخی نوشته می‌شود اما هدف مقاله برشمردن جامعیت آن رمان‌ها و آن رخدادها نیست بلکه هدف نشان دادن پویایی و نوع خاصی از ارتباط چندجانبه تأثیر و تأثر میان رمان و رخداد برجسته تاریخی، سیاسی و اجتماعی در زمان تدوین آن رمان است. نوتاریخ‌گرایی را نخستین بار استیون گرینبلت در مقدمه مجموعه مقالاتی دربارهٔ رنسانس مطرح کرد که به سال ۱۹۸۲ در شماره ویژهٔ دورهٔ پانزدهم نشریهٔ ژانر به چاپ رسید. او به شکل‌گیری متن در بافت تاریخ و فرهنگ توجه دارد و اهمیت متون ادبی و غیرادبی را یکسان می‌انگارد. گرینبلت «تأکید را از "سطح انعکاس" به مسائل مربوط به مبادله‌ای پویا، میان بافت متن، محتوا و شکل تغییر می‌دهد» (گرینبلت^۱ ۱۱). بین بافت متن و عوامل بیرونی تأثیرگذار، یعنی زندگی و نگرش‌های آگاهانه یا ناآگاهانه نویسنده در توجه به برخی مؤلفه‌ها یا حذف و کم‌رنگ کردن دیگر مؤلفه‌ها، ارتباط دوسویه وجود دارد. زمینه و شرایط اجتماعی سیاسی، فرهنگی و تاریخی در خلق متن از سوی

و ذهن نویسنده در شکل خاص دادن به اوضاع بیرونی از دگر سو بر هم تأثیر می‌گذارند. فوکو نیز به تأثیرپذیری متن و نویسنده از دانش، مناسبات قدرت و گفتمان‌های مطرح در جامعه معتقد بود و گفتمان‌های خاموش یا به‌حاشیه‌رانده در جامعه را مطرح می‌کرد که در این مقاله به نمود این بخش از جامعه در آثار ادبی نیز توجه می‌شود.

در رویکرد نوتاریخ‌گرایی، جنبه‌هایی از رمان گشوده می‌شود که در آن نویسنده، علاوه بر نبوغ خود، از نگرش، خانواده و اجتماع خویش نیز تأثیر پذیرفته است و رخدادهای جامعه در اثر او، چه به انتخاب خودش چه به اجبار از سوی جامعه و چه به خواست خواننده، منعکس شده است. مضمون متن به عنوان مؤلفه درونی و بررسی عوامل تأثیرگذار، مانند شرایط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی و زندگی نویسنده، به عنوان عوامل بیرونی تأثیرگذار بر متن بررسی می‌شوند.

پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر عبارت‌اند از:

۱. آیا ارتباط تأثیر و تأثر میان زندگی نویسنده و نگرش او در خلق رمانش و وضعیت تاریخی و ساختار اجتماعی وجود دارد؟
۲. ارتباط میان مضامین رمان با گفتمان‌های غالب یا به‌حاشیه‌رانده جامعه چگونه است؟

پیشینه پژوهش

بررسی‌های ارزشمندی درباره تاریخ و ادبیات فارسی و ارتباط آنها با یکدیگر از منظر نوتاریخ‌گرایی صورت گرفته است. حسین پاینده در نظریه و نقد ادبی فصل پنج از جلد اول این کتاب دو جلدی را به تاریخ‌گرایی اختصاص داده است و می‌گوید: «هر متن ادبی از ذهنیت نویسنده‌ای برمی‌آید که خود محصول شرایط مادی و نیز روح زمانه است» (پاینده ۳۷۷). بهنام میرزابابازاده فومشی در مقاله «خوانش متفاوت متون کلاسیک فارسی در پرتو تاریخ‌گرایی نو» ابهامات و کج‌فهمی‌های مربوط به اصول این رویکرد را روشن می‌کند: «تأکید بر گفتگوی میان ادبیات و تاریخ ناقوس مرگ ساخت‌شکنی را به صدا درآورد و آغازگر پژوهش‌های ادبی بر اساس تاریخ‌گرایی نو شد. بهره‌مندی از این

رویکرد در پژوهش‌های متون کلاسیک فارسی نه تنها به خوانش متفاوت آثار ادبی بلکه به خوانش متفاوت آثار تاریخ‌نگارانه مانند تاریخ بیهقی و نیز آثار علمی و غیر ادبی خواهد انجامید» (بابازاده فومشی ۱۶۴). نادر امیری نیز در مقاله «چشم‌اندازی به رمان تاریخ‌گرای فارسی»، با تکیه بر مقوله حافظه جمعی و با الهام از ایده باختین درباره خصلت گفت‌وگو‌گرایانه و چندصدایی رمان، درباره ظرفیت رمان تاریخ‌گرا در ارائه چشم‌انداز چندگانه از تاریخ می‌نویسد: «تاریخ یک واقعیت ثابت نیست بلکه مطالعه چشم‌اندازهای گوناگون است» (امیری ۳۹).

تحلیل داده‌ها

در نوتاریخ‌گرایی، «مرز میان متون ادبی و غیرادبی برداشته می‌شود و متون با یکدیگر برابر می‌شوند، تاریخ و وقایع گذشته تبدیل به روایت و متن می‌شود و متن ادبی با تاریخ متن برابر می‌شود» (گالاگر^۱ و گرینبلت ۳۱). زندگی نویسنده و شرایط تاریخی اجتماعی وی به عنوان یک متن با اثر آفریده وی برابر می‌شود و بر هم تأثیر می‌گذارند. برای گشودن معنای متن (رمان فارسی) فقط به این اکتفا نمی‌شود که رمان صرفاً آفریده نویسنده یا فقط آفریده شرایط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی است بلکه برخاسته از شبکه پیچیده‌ای بین آنهاست.

برای نشان دادن پیوند بین تاریخ و وقایع گذشته با متن ادبی، از نخستین دهه ۱۳۰۰ شروع می‌کنیم تا بتوانیم، با توجه به جو تاریخی اجتماعی هر دهه، به تحلیلی از آثار ادبی آن دوره برسیم. «هر مرحله تازه تاریخی شکل‌های بیانی جدید و مورد نیاز خود را می‌طلبد. تحت تأثیر انگیزه‌های اجتماعی و فرهنگی شکل‌های قدیم طی فرایندی پیچیده زیور و می‌شوند و نمونه‌های تازه ادبی پدید می‌آیند» (میرعابدینی، ۱۳۹۷: ۲۱).

۱. یکی از مهم‌ترین رخداد‌های تاریخی در نخستین دهه ۱۳۰۰، پس از شکست مشروطه، نشستن افراد بی‌کفایت بر مصدر مناصب دولتی است. صدور فرمان مشروطه و تصویب قانون اساسی کشور در ۱۲۸۵، و نیز اعتراضات، شکست‌ها و قیام‌های مردمی بعد از آن تأثیر بسیاری در ادبیات فارسی گذاشت و مضامین بسیاری از رمان‌ها و

داستان‌های فارسی را تشکیل داد. در آن سال‌ها، آثاری مانند رمان اجتماعی تهران مخوف از مشفق کاظمی، نمایشنامه جعفرخان از فرنگ آمده به قلم حسن مقدم، شعر افسانه از نیما یوشیج و داستان یکی بود یکی نبود از محمدعلی جمال‌زاده در نتیجه فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی دوران پس از مشروطه به وجود آمدند و آشفته‌گی‌های اجتماعی و بی‌بندوباری‌های اخلاقی آن دوره را حکایت می‌کردند. آن آشفته‌گی‌ها را جمال‌زاده در داستان کوتاه «رجل سیاسی»، از داستان‌های یکی بود یکی نبود، به نمایش می‌گذارد. جمال‌زاده، در این داستان، با تأثیرپذیری از شرایط جامعه آن روز، نگرش و تجربیات زندگی شخصی خود را منعکس کرد و زبان، سبک نوشتن و گروه خوانندگان و مخاطبان ادبیات فارسی را تغییر داد. او در دیباچه یکی بود، یکی نبود در ۱۳۰۰ش (۱۳۴۰ق)، که به «بیانیه نثر نوین فارسی» شهرت یافته است، از نویسندگان ایرانی می‌خواهد «که به سبکی نزدیک‌تر به زبان محاوره مردم چیز بنویسند و اصطلاحات روزمره را هر چه بیشتر به کار برند» (کامشاد ۹۴). مخاطبانش نیز، بر خلاف روال قبل که خواص و درباریان بودند، عامه مردم شدند. او با رویکرد انتقادی به استبداد، جهل، خرافات، فقر و محرومیت در جامعه از مصائب و مشکلات اقشار وسیع به‌حاشیه‌رانده و نیز از بی‌کفایتی سردمداران و مسئولان قدرتمند در جامعه گفت.

در داستان «رجل سیاسی»، شخصیت شیخ جعفر پنه‌زن، که نماینده قشر وکلایی بی‌سواد و نفع‌طلب در حوزه سیاست است، مردم مشروطه‌خواه و در معرض عوام‌فریبی را به دنبال خود می‌کشد که حاکی از وضعیت کل جامعه و بیراهه رفتن مشروطه در جامعه آن روز است. «رجل سیاسی» تصویری از شکست آرمان مشروطیت و میدان‌داری فرصت‌طلبان و سرزنش توده ناآگاه و دنباله‌رو است» (میرعابدینی، ۱۳۸۷: ۱۹).

داستان به این شرح است که جعفر پنه‌زن، که شخص عامی و بی‌کفایتی است، یک‌شبه در جریان طنزگونه‌ای بدل به شخصیت سیاسی مهمی می‌شود. در بخشی از داستان می‌خوانیم که شیخ جعفر با خود می‌گوید:

پیش خود فکر می‌کردم که مرد حسابی اگر حالا از تو بپرسند حرفت چیست و مقصودت کدام است چه جواب می‌دهی که خدا را خوش آید. حتی می‌خواستم از پیش‌خدمت مجلس که پهلویم راه می‌رفت و راه را نشان می‌داد بپرسم برادر این مسئله امروز چه قضیه‌ای است و

مطلب سرچسب و بازارها را چرا بسته‌اند ولی دیگر فرصت نشد و یک‌دفعه خود را در محضر وکلا دیدم و از دست‌پاچی یک لنگه کفشم از پا درآمد و یک پا کفش و یک پا برهنه وارد شدم (جمال‌زاده ۴۷).

در اینجا جمال‌زاده هم شخصیت شیخ جعفر را از میان اقشار پایین جامعه انتخاب کرده و هم زبان عامیانه را برگزیده است و هم به انتقاد از موضوعی پرداخته که خواست جامعه از او بوده و نیز زندگی شخصی‌اش او را واداشته است تا به آن بپردازد. جمال‌زاده درد اعدام سیاسی پدرش به دلیل مبارزات مشروطه‌خواهی را چشیده بود و از مشکلات مربوط به مشروطه و شرایط سیاسی، اجتماعی و تاریخی در جامعه آگاه بود. شخصیت‌های داستان‌هایش نه حاصل توهمات و ذهنیات او، که حاصل آگاهی و تأثیرپذیری وی از وضعیت نابسامان کشورش است. او «در نامه‌ای به آل‌احمد می‌نویسد: صدها یادگار [...] برایم باقی مانده است و در نوشته‌هایم آنها را مدام نشخوار می‌کنم و روی‌هم‌رفته زنده‌ایام طفولیت خود هستم» (میرعابدینی، ۱۳۹۶: ۱۶۳). جانبداری یا مخالفت‌های نویسنده تابعی از زندگی، شخصیت و نگرش او در خانواده، جامعه و فرهنگی است که در آن پرورش یافته است. متن محصول تعامل میان خواست اولیه مؤلف و مناسبات اجتماعی - اقتصادی است که پیرامون چاپ و نشر و پسند مخاطبین در یک دوره تاریخی خاص وجود دارد و مؤلف در خلال زوایای اثرش نه همه خود که بخش‌هایی از آن را منعکس می‌سازد.

۲. دومین دهه قرن حاضر (۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰) سال‌های حکومت دیکتاتوری رضاشاه و در عین حال عصر تقابل ارزش‌های سنتی با تجدد و بروز گسست فکری و اجتماعی در جامعه و پیدایش تضادهای درونی در روان انسان‌هاست. صادق هدایت این تضادها و تنش‌ها را در آثارش، به‌خصوص بوف کور، به تصویر می‌کشد. او نه خانواده‌بازمانده از اشرافیت قاجار را پذیراست و نه جهل مردم عادی را. نویسنده روشنفکر درک نمی‌شود، پس به انزوا می‌گراید و در پی یافتن هویت فردی و ملی است؛ در یافتن هویت ملی به گذشته تاریخی و ارزش‌های ایران باستان و ترجمه متن‌های پهلوی توجه دارد؛ هند را سرچشمه‌ای برای الهام خود می‌بیند و در سال‌های ۱۳۱۴-۱۳۱۵ به بمبئی می‌رود و رهاورد این سفر رمان بوف کور است. داستان با بیان رنج و درد در روح آدمی و دیدن

زندگی پر از بدبختی آغاز می‌شود: «در زندگی زخم‌هایی هست که مثل خوره روح را آهسته در انزوا می‌خورد و می‌تراشد» (هدایت ۹) و به‌گونه‌ای ادامه می‌دهد که خواننده می‌پندارد با سرگذشتی ماورای طبیعی و واقعه‌ای بین واقعیت و خیال سروکار دارد: «آیا روزی به اسرار این اتفاقات ماورای طبیعی، این انعکاس سایه روح که در حالت اغماز و برزخ بین خواب و بیداری جلوه می‌کند کسی پی خواهد برد؟» (همان ۹-۱۰).

راوی داستان بوف کور نقاشی است ساکن شهر ری و یکی از دردهای خوره‌وار خود را بیان می‌کند. او به طرز مرموزی همیشه نقشی یکسان بر روی قلمدان می‌کشد که عبارت است از دختری در لباس سیاه که شاخه‌ای گل نیلوفر آبی به پیرمردی که به حالت جوکیان هند چمباتمه زده و زیر درخت سروی نشسته است هدیه می‌دهد و میان دختر و پیرمرد جوی آبی وجود دارد. ماجرا در دو پرده روی می‌دهد: پرده اول صحنه‌ای است که روزی راوی از سوراخ رف می‌بیند و در دیدن واقعیت آن در تردید است. او همواره آن صحنه را نقاشی می‌کند و مفتون نگاه دختر اثری می‌شود. چندی بعد، دختر را در خانه خود می‌بیند و سپس دختر به طرز اسرارآمیزی در رختخواب راوی جان می‌دهد. راوی دختر اثری را قطعه‌قطعه می‌کند، داخل چمدانی می‌گذارد و به گورستان می‌برد. گورکنی که همان پیر مرد خنزرپنزی جلو خانه‌اش و، به پندار او، معشوقه دختر در پرده اول بوده است در کندن قبر به او کمک می‌کند و هنگام حفر زمین، گلدانی می‌یابد که آن را به راوی می‌دهد. راوی در کمال ناباوری بر گلدان نقش جفت چشمی را می‌بیند که از آن دختر اثری بوده و خود او همیشه آن را می‌کشید. در پرده دوم، راوی مشغول نوشتن شرح ماجرا برای سایه‌اش می‌شود که به شکل جغد است و هرآنچه را راوی می‌نویسد می‌بلعد. راوی در اینجا جوان بیمار و رنجوری است که زنش تمکین نمی‌کند و از نظر او فاسق‌های بسیار دارد. راوی زن و نیز مادر زنش را که عمه خودش هم هست لکاته می‌نامد. او در تمام طول بخش دوم رمان به تقابل خود و رجاله‌هایی اشاره می‌کند که از آنان متنفر است. جهان بیرونی برای او جهان رجاله‌ها، پول‌پرست‌ها و شهوت‌ران‌هاست.

رمان بوف کور را از «جنبه‌های گوناگون اجتماعی - فلسفی (اعتقاد به مسخ، اندیشه‌های خیامی و بودایی، مرگ‌اندیشی و اختناق سیاسی)، تاریخی (گرایش به ایران

باستان و نفی اسلام - عرب)، روانی (عقدۀ ادیب در روانکاوی فروید و روان مردانه - زبانه در روانشناسی یونگ) و فرمالیستی به تفسیر پرداخته‌اند» (میرعابدینی، ۱۳۸۷: ۱۰۷). از نگاه نوتاریخ‌گرایی، رمان بوف کور نشانگر موقعیت و گفتمان جناح فرودست (پیرمرد فرتوت قوزی، قصاب، گورکن، زنان لکاته و حتی نقاش و خود راوی)، فضای رعب و وحشت عصر رضا شاه سردمدار قدرت و نماینده فرادست (رجاله‌ها، فضا‌های متناقض و وهم‌آلود مملو از ترس و خاموشی و اضطراب)، حکایت جامعه آن زمان هدایت و شرایط فکری و گفت‌وگوهای دوران اوست که یادآور گفته فوکو است: «تمام فعالیت‌های اجتماعی ناشی از نوعی گفتمان است و این گفتمان روابط قدرت/ دانش را ایجاد می‌کند که بعداً به چارچوبی در اندیشه و عمل انسان تبدیل می‌شود» (کلیگز^۱ ۱۴۲). گفتمان شامل هر نوع نوشتن، صحبت کردن، تفکر و عمل در مورد هر موضوع خاص است؛ گفتمان چیزی مثل ایدئولوژی است که بر انتخاب فرد، درک واقعیت، عمل و عقاید وی حاکم است. هدف نهادهای قدرت این است که «افرادی را تربیت کنند که به تنهایی رفتار کنند و نیازی به پلیس یا سایر دستگاه‌های اجرایی برای محدودیت یا مجازات آنان نباشد» (همان ۱۴۴).

هدایت جریان موجود در جامعه و زندگی خود و آنچه را برای او و از دیدگاه او واقعیت دارد در بخش‌های مختلف داستان بیان کرده است. آنچه در رویکرد نوتاریخ‌گرایی اهمیت دارد آگاهی و تجربه‌های شخصی نویسنده از شرایط تاریخی، درگیر بودن شخصیت او با مسائل بیرون متن و خلق و انعکاس آنها در متن است.

۳. نوتاریخ‌گرایی فرض تاریخ‌گرایان سنتی را که «تاریخ فرایندی خطی شامل آغاز، میانه و پایان است و متن بازتاب‌دهنده فقط زمینه تاریخی خود است به چالش می‌کشد» (تایسن ۲۴۸) و روح زمانه‌ای در ادبیات هر دوره را رد می‌کند. در نوتاریخ‌گرایی «رویدادها از برهم‌کنش گفتمان‌ها حاصل می‌آیند، آن‌گاه دیگر نمی‌توانیم در هر دوره‌ای صرفاً یک جهان‌بینی واحد را چارچوبی برای فهم رویدادها بدانیم» (پاینده ۳۸۸).

یکی از مهم‌ترین مسائل مهم در دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰، بیگانه‌ستیزی و تغییر شخصیت افراد در حاشیه و بی‌تفاوت و تبدیل آنان به افرادی مبارز و شجاع است. «ذهنیت ما،

یا نفس ما، از فرهنگی که در آن متولد شده‌ایم شکل می‌پذیرد و به آن شکل می‌دهد. به نظر اکثر تاریخ‌گرایان جدید هویت فردی ما صرفاً محصول جامعه نیست» (تایسن ۴۷۰).

رمان *سوروشون* دو دهه و نیم پس از مقطع زمانی رویدادهایش نوشته شده است اما در این خوانش باید توجه کرد نویسنده کدام گفتمان‌ها در کدام مقطع تاریخی را به خواننده می‌شناساند. در این رمان، گفتمان‌ها حکایت از رویدادی تاریخی در دهه ۱۳۲۰ و تغییر هویت شخصیت‌ها از سویی و تأثیر زندگی شخصی سیمین دانشور از دیگر سو دارند. اما پیش از پرداختن به آن باید اشاره‌ای به آل احمد نیز داشته باشیم. او که خود معلم بود مدیر مدرسه را می‌نویسد و در آن مشکلات ناشی از فقر کودکان حاشیه‌نشین شهرهای بزرگ را یادآور می‌شود. نثرین زمین او که با نگاهی به نثرین *سازگان* زمین فرانتس فانون نگاشته شده است، از عقب‌ماندگی علمی - فرهنگی روستایی می‌گوید که خرافه را جایگزین آموزش می‌کند و همه دستاوردها را از بین می‌برد.

سیمین دانشور در *سوروشون* با نمایش شخصیت‌های مختلف در داستانش که هریک نماینده قشر سیاسی - اجتماعی خاصی در جامعه هستند زندگی اجتماعی مردم فارس در خلال جنگ دوم جهانی و سلطه انگلیسی‌ها بر خطه جنوب را بیان می‌کند. در این رمان چهره زنی را می‌بینیم که در حاشیه جامعه و خانواده است و نقش چندانی ایفا نمی‌کند، او تنها می‌کوشد برای حفظ آرامش و امنیت خانه از رخنه مسائل سیاسی به درون خانه جلوگیری کند اما در پایان تبدیل به زنی مبارز می‌شود. *سوروشون* مربوط به وقایع نیمه اول سال ۱۳۲۲ در شیراز است، یعنی سال‌های جنگ جهانی دوم و دوران سلطه انگلیس بر جنوب ایران. یوسف، مردی که نماینده اقلیتی مردم مبارز و پایبند به آرمان‌خواهی و مبارزه با سلطه بیگانگان است، گندم مزارع خود را به انگلیسی‌ها نمی‌فروشد و در راه مبارزه با آنها سرانجام جان خود را از دست می‌دهد. همه تلاش زری، که خط اصلی داستان از زبان او بیان می‌شود، بر آن است که خانه خود را به دور از تأثیرات محیط بیرون و سیاست نگه دارد، اما به تدریج ماهیت شخصیت او، به خصوص با کشته شدن شوهرش، تغییر می‌کند و در خانه خود به پا می‌ایستد. با اعلام تشیع جنازه عمومی برای همسرش به نوعی وارد صحنه اجتماع می‌شود و شخصیتی انقلابی پیدا می‌کند. زری در سخنرانی انقلابی‌اش کنار جنازه همسرش و رو به نزدیکانش می‌ایستد:

آب دهانش را فرو داد و گفت: همه کارهایی را که می‌خواهید بکنید همین امروز بکنید... اگر حالا نکنید دیگر هیچ‌وقت فرصت نیست. تأملی کرد و رو به خان کاکا افزود: امروز به این نتیجه رسیدم که در زندگی و برای زنده‌ها باید شجاع بود... اما حیف که دیر به این فکر افتادم. بگذارید به جبران این نادانی در مرگ شجاع‌ها خوب گریه کنیم (دانشور ۲۹۴).

سیمین دانشور زندگی شخصی و خاطرات خود را در *رمان سووشون* با یکدیگر ترکیب می‌کند. وی با راوی یا شخصیت درون اثر همانندی برقرار می‌کند و بخشی از خلیقات و زندگی خود را در آن منعکس می‌سازد. «ویژگی‌های یوسف شخصیت اول رمان سووشون ویژگی‌هایی از شخصیت آل احمد را در خود دارد» (عسگری حسنکلو ۱۷۳). داستان زندگی مشترک زری و یوسف، دو قهرمان اصلی داستان، به زندگی سیمین و همسرش جلال آل احمد بسیار شبیه است و زری، مانند سیمین، به سیاست و سیاست‌بازی کاری ندارد اما یوسف، مانند آل احمد، از جوانی وارد جریان‌های سیاسی (حزب توده، نیروی سوم) می‌شود. در این رمان، مطابق نظر نوتاریخ‌گرایان، می‌بینیم که «جدایی متن از نویسنده و تاریخ ناممکن است و یکی بر دیگری ارجح نیست. نه متن، نه نویسنده، نه زمینه اجتماعی، نه نظام هژمونی و نه خواننده هیچ کدام پدیده‌هایی یکپارچه و یکدست نیستند. هیچ راوی هم یکسره «من خودبنیاد» نیست. هر «من» نویسنده در عین حال بخشی از یک موج تاریخی است و در کانون شبکه‌ای پیچیده و گاه مرئی و اغلب نامرئی از نفوذ و تأثیرهای فلسفی و سیاسی قرار دارد» (میلانی ۱۴-۱۵). سیمین در صفحه اهدای رمانش آن را به جلال تقدیم می‌کند و خود را سیاوشی می‌بیند که برای یادبود قتل سیاوش، چهره افسانه‌ای شاهنامه، با شخصیت زری در داستان همذات‌پنداری می‌کند و در سوگ مرگ ناگهانی و مشکوک جلال می‌نویسد: «به یاد دوست که جلال زندگیم بود و در سوگش به سووشون نشستم» (دانشور ۳).

۴. پس از شکست کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، اختناق، یأس و سرخوردگی روشنفکران و کارمندان، که قشر حاشیه‌ای و از طبقه متوسط جامعه هستند، در دهه ۱۳۳۰ از موضوعات مهم است. ویژگی‌های نسل این دهه، که «نسل شکست‌خوردگان» شناخته شده است، از جمله در آثار بهرام صادقی، به ویژه در مجموعه داستان *سنگر* و *قمقمه‌های خالی* دیده می‌شود و تأثیر شخصیت خود نویسنده در داستان‌ها نیز آشکار

است. «برای آن‌که بتوانیم تفسیر معتبری از یک متن ادبی ارائه کنیم، باید نخست از دل مشغولی‌های اجتماعی مؤلف و دوران تاریخی ارائه‌شده در اثر و سایر عناصر فرهنگی مشهود در متن آگاهی یابیم» (برسler ۴۲۸). بهرام صادقی با طنز گزنده‌اش در *سنگر و مقممه‌های خالی* بازتاب‌دهنده فضای تاریک و بدبینی و یأس و شکست روحیه روشنفکران و نویسندگان دهه ۱۳۳۰ است. در رمان او، شخصیت‌های داستان‌ها کارمندان و روشنفکران سرخورده و بی‌بندوبار و مسئولیت‌نشناسی هستند که زندگی یکنواخت و بیهوده و ملال‌آمیز آنها در جریانی از طنز و تمسخر خواننده را به دنبال خود می‌کشد و در مرز تفنن و تمسخر به تأمل و ترحم وامی‌دارد به حالتی رقت‌انگیز که حالت غالب اوقات نویسنده در آخرین سال‌های زندگی‌اش بود (حقوقی ۱۹۴). خوشبینی سال‌های ۱۳۲۰ و اوایل ۱۳۳۰ با کودتای ۱۳۳۲ و سقوط کابینه مصدق تبدیل به نوعی سرخوردگی شد و، به دنبال کشتار مبارزان و طرد عده‌ای، فضای اختناق و فساد در جامعه به وجود آمد و آثاری ملهم از رمانتیسمی بدبینانه نوشته شد. قهرمانان این آثار شکست‌خوردگانی هستند که به سوی جنون و خودکشی می‌روند:

برخی آدم‌های حقیری که خشونت زندگی روزمره انسانیتشان را به نابودی کشانده و حتی آرمان‌های متعالی شان نیز پوچ و غیرانسانی است. افراد بی‌ریشه غمناکی که بدون هیچ ارتباط و تفاهمی در کنار هم می‌زیند. خانواده‌هایی که بر اثر فقر، بیکاری و نومیدی از هم پاشیده شده‌اند (میرعابدینی، ۱۳۸۳: ۲۷۷).

نسل در حاشیه جامعه که در این دوران با از دست دادن اعتقاد خود به عدالت و تعهد اجتماعی به دنبال تکروی و نفع شخصی است زندگی خود را در کابوس‌های وحشتناک و به صورت مضحکه‌ای می‌گذراند.

داستان‌های کوتاه صادقی تصویری زنده و بازتاب یأس دردناک این طبقه در حاشیه است. توصیف فضاهای داستان‌ها بیان احساس‌های سرد و بی‌روح و بی‌انگیزه است. در داستان «آوازی غمناک برای یک شب مهتاب» همه توصیف‌ها از این دست است: «همه یک قدم دیگر جلو آمدند و سرهایشان را پایین آوردند (مثل گل بزرگ و سیاه و شومی که در هم فرو می‌رود)»، «هذیان؟ در هوا کلاغ‌ها به سوی مقصد نامعلوم خود می‌رفتند!»، «تیرهای تلگراف... سیم‌های تلفن... سیم‌های برق... (اگر برف ببارد سنگین

خواهند شد) لرزان و مضطربند مثل همیشه، شل و افتاده... گویی الان پاره می‌شوند!» (صادقی ۲۸۹).

صادقی با آن‌که دهه‌های آغازین زندگی‌اش، همچون ابتدای داستان‌هایش، با شوری از زندگی و تفکر و مکاشفه در معنای هستی و بحران اجتماعی زمانش همراه است در پایان به سرنوشت بدبینی و یأس اغلب قهرمانانش دچار شد و در نهایت با ایست قلبی جان باخت.

۵. از مشکلات مهم دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ گسترش واردات و صنایع وابسته مدرنیسم بی‌ریشه است که سبب شد طبقه متوسط، که اقلیت جامعه بودند، گسترش یابند بی‌آن‌که پای استواری در ریشه‌های فرهنگی خود داشته باشند. آنها، به دنبال مصرف دستاوردهای وارداتی غرب، از حاشیه اجتماع بیرون می‌آیند، ظاهرشان تغییر می‌کند، بی‌آن‌که در ماهیت متحول شده باشند، و در حقیقت به نوعی خودگم‌گشتگی و از خود بیگانگی گرفتار می‌شوند.

فوکو، برای شکافتن معنای متن، به روابط مربوط به قدرت و تعامل گفتمان‌های مختلف توجه می‌کند و معتقد است در هر دوره تاریخی، شناخت و نحوه نگرش مردم مخصوص به آن دوره واقعیت را کنترل و در نهایت رخدادهای هر فرهنگ یا جامعه‌ای را تعیین می‌کند. هدف فوکو برجسته کردن نویسنده یا آثار او نیست. او از ما می‌خواهد به نحوه عملکرد مؤلف برای بازتاب یا ترویج معناها و ارزش‌های موجود در آن فرهنگ توجه کنیم» (داوینگ^۱ ۶۸).

ابراهیم گلستان (۱۳۰۱)، که از مخالفان حکومت پهلوی بود، در ۱۳۵۰ فیلمی ساخت و چون فیلمش توقیف شد بر اساس آن در ۱۳۵۳ رمان *اسرار دره جنی* را نوشت. او این رمان را در نوعی اعتراض به اوضاع و احوال اقتصادی، اجتماعی و سیاسی اواخر دهه ۱۳۴۰ و اوایل دهه ۱۳۵۰، به انقلاب سفید محمدرضا پهلوی و واردات کالاهای مصرفی، گسترش صنایع مونتاژ، اسراف‌های کلان به بهانه انجام امور هنری و فرهنگی و برگزاری جشن‌هایی مانند جشن ۲۵۰۰ سالگی شاهنشاهی نوشت. داستان او، در ۵۹ فصل یا شماره، قصه مردی را می‌گوید که گنجی می‌یابد. ثروت

بادآورده‌ای که از این راه به چنگش می‌افتد زندگی او و اطرافیانش را دگرگون می‌کند و باد دوباره ثروت او را با خود می‌برد - مصداق همان ضرب‌المثل اخلاقی بادآورده را باد می‌برد. تلمیح و سخنان چندپهلوی و نیز تلاقی و آمیزش فضاهاى ذهنی و عینی از دیگر ویژگی‌های داستان اوست. در توصیف افتادن مرد به چاه پر از طلا، که کنایه به شاه وقت ایران و شرایط تاریک اطرافش در چاه است، می‌نویسد:

وقتی که چشم باز کرد انگار خواب بود یا خواب میبندد یا خواب تازه میاد. دنیای بالاتر آنقدر با قیاس با نور حفره روشن بود که جز سفیدی خیره‌کننده هیچ چیز نمیشد دید. اما تو، در حفره، چشم‌انداز تا جایی که چشم با تاریکی اخت میگردد انگار غیرواقع بود، انگار نقش رؤیا بود. هر چیزی که جسم بود، اگر بود، در کهنه بودن گل و در نور کم انگار بی‌گوشه بود و پخت بود، معلق بود، و هرچه بود، اگر بود، در هر دو سوی راهروی هر دو بر، که دورتر میرفت، انگار جسم گم میکرد، انگار بی‌تکیه‌گاه میشد و در خواب و ترس و اشتباه دید می‌لغزید. و دور چندان تاریک و تیره بود که در چشم هیچ نیامد، با آن هیچ اخت نمیشد (گلستان، ۱۳۵۳: ۱۴).

شخصیت‌های رمان نماینده قشرهای مختلف جامعه هستند، مثلاً در توصیف شخصیت مردی که گنج یافته و از روستایی بودن به شهری شدن روی آورده بود و گلستان او را نماینده قشر متوسط و تازه‌به‌دوران‌رسیده مردم ایران می‌دید می‌نویسد:

مرد دیگر لباس نیم‌دار نمی‌پوشید. رختش را، به راهنمایی زن زرگر، طراح مد سفارشی می‌دوخت. تغییر در پشت رخت هم بود. چندان عتیقه‌های گران را کشانده بود به بازار که دیگر، در ظاهر، آزاد از حدود پولی مرسوم و عادی بود. از این حدود گذشتن جوری دوباره بودن بود. هر چند خرج پول برایش به ظاهر تفنن بود در واقع گستردن وجود بود (همان ۷۷).

مسئله مهم برای گلستان نفس داستان نوشتن نیست؛ آنچه برای او مهم است، ارائه تصویری هنری از زمانه و آدم‌هایش در قالب داستان است. او می‌خواست «برای آرزو و فکر خودش زندگی و رفتار کند» (گلستان، ۱۳۷۷: ۳۲)؛ به همین دلیل، وقایع مهم تاریخ معاصر ایران، گرایش‌های مختلف اجتماعی - سیاسی و تفکرات گوناگون مطرح در جامعه ایرانی در داستان او به طرز هنرمندانه و به صورت طنزی تمسخرآمیز بازتاب یافته‌اند. گلستان تاریخ‌نگار نیست اما نویسنده‌ای است که از تاریخ زمان خود تأثیر پذیرفته است.

۶. یکی از رخداد‌های تاریخی مهم از دهه ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۰، در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی، روی کار آمدن برخی ناکارآمد‌هاست، اقلیتی که در روند انقلاب صاحب قدرت‌هایی می‌شوند. نگرش چهل‌تن در *رمان تهران، شهر بی‌آسمان* به گذشته بیان روی کار آمدن هویت بی‌ریشه اقلیتی در جامعه دهه ۱۳۶۰ است که شخصیت کرامت‌نماینده این اقلیت است. نویسنده در نگاه به حوادث و رویدادهای تاریخی گذشته با شرایط فعلی جامعه در مورد یا مواردی همانندی دیده است. باید گفت از نظر نوتاریخ‌گرایان علت‌ها پیچیده هستند و تحلیل آنها فقط یکطرفه و از علت به معلول نیست. هر رویداد، چه در گذشته اتفاق افتاده باشد چه در زمان حال، بر فرهنگ اثر می‌گذارد و از آن اثر می‌پذیرد. نویسنده تاریخ را به شکل خطی و از گذشته به سوی آینده درک و فهم نمی‌کند. تاریخ برای او می‌تواند جریان سیال باشد و در رفت‌وآمد به گذشته و حال همانند‌های بسیاری ببیند.

رمان تهران، شهر بی‌آسمان یکی از سیاسی‌ترین رمان‌های کوتاه ادبیات فارسی معاصر است. چهل‌تن می‌گوید:

هر رمان خوبی باید با تاریخ در مفهوم کلی‌اش نقطه تلاقی داشته باشد. [...] رمان، بدون تاریخ و البته بدون جغرافیا، اصلاً نمی‌تواند به وجود بیاید. [...] عشق و سیاست بیشترین امکان را برای مشاهده فراهم می‌آورد؛ برای مشاهده دقیق یک وضعیت بشری نه‌تنها باید درست و از نزدیک به آن نگاه کرد بلکه باید آن را در بزنگاه‌های خاص قرار داد. مسئله زن و مرد و تقابل و رابطه‌شان عاملی مسلط و قوی در زندگی بشری است و در رمان هم به دلیل گستردگی‌اش و این‌که به‌هرحال برهه‌ای از زندگی و زمان را دربر می‌گیرد این موضوع عمده است و اگر چنین موضوعی در رمان غایب باشد این غیبت خیلی به چشم خواهد آمد. [...] سیاست‌ورزی و میل به تغییر و بهبود شرایط هم در همه آدم‌ها در هر دوره‌ای و در هر جایی وجود دارد. [...] تصویر باید به ادبیات تبدیل شود، یعنی شما باید بتوانید از طریق کلمات و امکانات ادبیات تصویر بسازید، وگرنه به صرف توضیح یک وضعیت به تصویری از جنس ادبیات نمی‌رسید (شروقی ۱۰).

رمان تهران شهر بی‌آسمان روایتی است غیرخطی از دورانی به طول چند دهه، که به صورت جریان سیال ذهن از زمانی حوالی سال ۱۳۵۷ به گذشته و دوباره به حال در رفت‌وآمد است. چهل‌تن زمان و مکان را به هم می‌ریزد و قصه‌اش را تکه‌تکه روایت می‌کند. چند خط داستانی را در نظر می‌گیرد، آنها را به هم می‌تند و در موقع مناسب

یکی را بیرون می‌کشد و آن را بسط می‌دهد، بعد دوباره نوبت خط بعدی می‌شود. اما منشاء همه خطوط یکی است و به هم متصل‌اند. کتاب قصه چند دهه از زندگی مردی است به نام کرامت، که برای داشتن زندگی ایده‌آل و موفق دست به کارهای زیادی می‌زند.

در سطح ظاهری، داستان وضع نابسامان اجتماعی و سیاسی ایران در فاصله زمانی میان کودتای ۲۸ مرداد و سال‌های پس از انقلاب ۱۳۵۷ و چند سال پس از آن را روایت می‌کند. چهل‌تن، با فلاش‌بک به گذشته، زندگی بسیاری از مردم در دهه ۱۳۶۰ را بیان می‌کند و معتقد است «ما به لحاظ اجتماعی در شرایط ویژه‌ای زندگی می‌کنیم و این مسئله خواه ناخواه تأثیرش را بر همه چیز، از جمله ادبیات و قصه‌نویسی ما، هم به جا گذاشته است. دو تجربه بزرگ اجتماعی داشته‌ایم یکی انقلاب و دیگری جنگ» (عابد ۱۴).

موضوع داستان حول شخصیت اصلی به نام کرامت، زندگی و گفت‌وگوهای درونی اوست. او نوکیسه‌ای است که در سال‌های اول انقلاب اسلامی در خانه‌ای مصادره‌شده ساکن است و علاوه بر کارش از طریق معاملات غیرقانونی و قاچاق دارو و عتیقه‌جات روزگار می‌گذراند.

ترس از دست دادن امکانات فعلی و یورش خاطرات گذشته لایه‌های درونی داستان است که خواننده را به حالات روحی، زندگی شخصی و جریان‌ات سیاسی دوران گذشته او و ایران می‌برد و گاه دوباره به زندگی حال وی باز می‌گرداند.

شاه نفت می‌فروخت، اشرف هروئین حسن‌عرب رقااص وارد می‌کرد، شاه آواکس و موشک کروز. آدم هم وارد می‌شد. راننده از کره و پاکستان، کلفت از فیلیپین، دکتر از هند، کارشناس نظامی از آمریکا، چریک از فلسطین. کمونیست از کوبا، جنازه از هندوستان، آرتیست سینما و آوازه‌خوان از ترکیه. هر کجای تهرون مخصوص چیزی بود [...] تهرون مرکز کارهای غریب بود» (همان ۹۸).

نویسنده زاویه دید را در ذهن کرامت کار می‌گذارد و وقایع از دریچه ذهن او (نمونه کامل یک لمپن) روایت می‌شود. تیپ شخصیت کرامت، که از نظر نویسنده نماینده قشری از مردم جامعه است، زورگو، پر از عقده‌های سرکوب‌شده (به‌خصوص

عقدۀ حقارت) و نان‌به‌نرخ‌روزخور است؛ زندگی کرامت تشکیل می‌شود از آزار دیدن از گروه‌بان انگلیسی در دورۀ کودکی‌اش در اواخر جنگ جهانی دوم، خدمت به شعبان بی‌مخ، رفت‌وآمد به فضاهاهایی مانند کافه‌ها و دیدن فیلم‌های قدیمی فارسی، مخالفت با مصدق، و سپس همراه شدن با مردم در انقلاب اسلامی. حتی تغییر عقیدۀ او به دلیل دیدن حقانیت و رشادت‌های مردم در آستانۀ انقلاب اسلامی و همراهی با آنان و دلجویی از فقرا عمیق و واقعی نیست و به پالایش و اصلاح روحی وی نمی‌انجامد. کرامت یک قهرمان نیست. به نظر نویسنده، او یک لمپن است. تجاوززیدده و تجاوزگر است. ابزاری است در دست صاحبان قدرت. «رمان تهران شهر بی‌آسمان سرشار از تضادها و آشفتگی‌هاست، که نه تنها در قهرمان اثر بلکه در لحن و دیدگاه نویسنده مشهود است. بی‌گمان نویسنده مایل است از منظری انتقادی و هجوآمیز به پدیده‌های اجتماعی و سیاسی یک دورۀ خاص -سال‌های سلطنت محمدرضا شاه - بپردازد و با انتخاب طبقۀ اجتماعی خاص که در شخصیت کرامت تبلور یافته نخستین گام را بردارد» (اجاکیانس ۱۶۸).

۷. منیرو روانی‌پور در ۱۳۳۳ در بوشهر به دنیا آمد و در ۱۳۸۰ مجموعه داستان زن فرودگاه فرانکفورت را نوشت. این کتاب روانی‌پور روایت تلخ دوران جنگ ایران و عراق بود و حکایت رنج تنهایی و مهاجرت اقلیتی از جامعه ایران را، به ویژه برای زن ایرانی، هنرمندانه تصویر کرد. شخصیت اصلی در بیشتر داستان‌های او زن است و در داستان‌هایش به مسائل سیاسی و به ویژه اجتماعی این اقلیت در جامعه می‌پردازد.

شرکت روانی‌پور در کنفرانس برلین در ۱۳۷۹ و دیدن وضع مهاجران روبه‌افزایش دوران جنگ تحمیلی ایران و عراق در آلمان در نوشتن این رمان مؤثر بوده است، چنان‌که این نظر گرینبلت درباره‌ی روانی‌پور نیز صادق است که: «هر متن ادبی از جمله رمان نه قائم به ذات است و نه صرفاً بازتابی از زمینه تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و شرایط زندگی نویسنده است، بلکه به نوعی حد واسط بین آن دو است» (پین^۱ ۳).

زن فرودگاه فرانکفورت مجموعه‌ای از چهارده داستان است که در پاییز ۱۳۸۰ منتشر شده‌اند. روانی‌پور در این مجموعه داستان از تأثیر وقایع دهۀ ۱۳۶۰، مانند

مهاجرت، غربت یا تنهایی، چه در وطن و چه بیرون از وطن، می‌گوید. شاخص‌ترین شخصیت‌های این داستان‌ها در باتلاق نومیدی و دلزدگی، تنها و بی‌پناه، دست‌وپا می‌زنند.

بوی سرگیجه‌آور مرگ و تیره‌روزی از اغلب داستان‌های این مجموعه به مشام می‌رسد و بیشتر تابلوهای ترسیم‌شده در آن دارای پس‌زمینه‌ای تیره و کدرند. برخی از داستان‌ها خاطره‌آمیزند و در آنها خاطرات سفرهای نویسنده به آلمان یا خاطرات شرکتش در مراسم تدفین یک نویسنده مرور شده‌اند، اما در همین داستان‌ها نیز می‌توان تلفیق خاطره‌ها با کابوس‌ها و وهم‌ها را، که به زیبایی در هم سرشته‌اند، دید. برای مثال، نمونه‌ای از این دلزدگی و ناامیدی را در پاراگرافی از اولین داستان به نام «کافه‌چی» می‌بینیم:

منگ بود و کلافه از بی‌خوابی یا تازه فهمیده بود که کافه‌چی بی‌مقداری بیش نیست. نمی‌دانست خودش را باید توی شوتینگ بیندازد یا کیسه آشغال را؟ خانه از چه چیزی بوی گند می‌گرفت؟ شاید این کیسه‌ها هر شب دست او را گرفته‌اند و به اینجا آورده‌اند و تکه‌هایی از او توی شوتینگ انداخته‌اند. شاید به خاطر همین است که نمی‌تواند کاری کند، جایی برود، و یا فکر کند... تا حالا چه تکه‌هایی از بدنش را شوتینگ بلعیده؟... دست‌هایش را دیگر ندارد و این، این دو تا دست زبر مصنوعی و ناتوان را چه کسی به او داده؟ (روانی‌پور ۱۵)

حضور شخصیت خود روایی‌پور در اغلب داستان‌هایش و توصیف دقیق حالات و وضعیت قهرمانان زن به نوعی روایتی است از خود او. روانی‌پور که از نزدیک شاهد مشکلات زنان جنوب کشورش بوده با آمدن به پایتخت و سپس سفر به اروپا گویی می‌بیند که این زنان پاکدل همه جا این جور را بر دوش حمل می‌کنند و از آن رهایی ندارند، شاید فقط شکل آن است که تغییر می‌کند.

۸. ناهید طباطبایی در سال ۱۳۳۷ در تهران متولد شد. او در داستان خنکای سپیده‌دم سفر به قشر در حاشیه جامعه، یعنی زنان زندانی، نظر می‌کند. از نظر طباطبایی، یکی از مشکلات جامعه در دهه ۱۳۷۰ زندان زنان است، شرایطی که خود آن را تجربه کرده و حتی پس از پایان رمان به دلیل فشارهای روحی ناشی از آن تجربه دردناک دچار شرایط ناراحت‌کننده‌ای می‌شود.

در دهه‌های ۱۳۷۰-۱۳۸۰، یکی از گفتمان‌های در حاشیه گفتمان زنان زندانی است. داستان *خنکای سپیده‌دم سفر* از زبان شیدا، دختر اهوازی جنگزده‌ای، بیان می‌شود که به جرم فروش مواد مخدر چندین بار به زندان محکوم شده است. در بندی که شیدا در آن به سر می‌برد، زندانیان دیگری نیز هستند که هر یک جرمی دارند: زنی شوهر معتادش را به سبب آن که می‌خواست دخترش را به خاطر پول به مرد دیگری بفروشد، کشته است. زن دیگری شوهرش را کشته است تا با جوان موردعلاقه‌اش زندگی کند. همچنین دخترانی در بند هستند که به سبب مشکلات خانوادگی، از جمله ناسازگاری با زن‌پدر، حوادثی آفریده‌اند. بدین ترتیب، ماجراهای رمان به تمامی در داخل بند می‌گذرد و نویسنده روحیات و خلیقیات شخصیت‌ها را بازگو می‌کند.

در تأثیر شخصیت طباطبایی در *خنکای سپیده‌دم سفر* می‌بینیم او با این‌که در خانواده‌ای هنری و فرهنگی متولد شده از تجربه‌های دردناک مانند زندان برکنار نبوده است. او درباره‌ی دلیل نگارش *خنکای سپیده‌دم سفر*، که حاصل مشاهداتش از فضای زندان زنان است و این‌که چطور به این فضای متفاوت در داستان‌هایش رسیده، می‌گوید:

«به نظرم حاصل سنگینی آن فضا هست. خانم‌هایی در آن زندان بودند که سرنوشت‌های هولناکی داشتند. زندان عجیبی بود در زندان رجایی‌شهر. اتفاقی در آن زندان بود که فقط یک زندانی زن در آن بود. اتفاق این زن به قدری مرتب و تمیز بود که آدم را تحت تأثیر قرار می‌داد. این زن شوهر خودش را کشته بود و حالا محکوم به اعدام بود و زن برای خودش یک حجله انگار ساخته بود. چیزهای بسیار عجیب و غریبی آنجا بود که سیاه و سفید با هم بود و در این رمان تلاشم این بود که زندگی در لابه‌لای این فضای هولناک را نشان دهم. من مدت‌ها بعد از نوشتن این رمان آرام‌بخش می‌خوردم که تأثیر آن فضاها کم شود» («گزارشی از شب ناهید طباطبایی»).

نتیجه‌گیری

برای فهم زوایای پنهان حوادث و رخداد‌های تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی در ادبیات هشت دهه‌ی اخیر ایران این نتیجه به دست آمد که برخلاف نظر تاریخ‌گرایان سنتی، که علاقه‌ای به بررسی تئیدگی میان ادبیات و تاریخ ندارند، در نوتاریخ‌گرایی،

ادبیات و به ویژه رمان، که تخیل آن را پرورش داده است، در کنار داده‌های مسلم تاریخی می‌توانند با یکدیگر تعامل داشته باشند و مطالب بسیاری در اختیار مخاطب بگذارند. بازگشایی این درهم‌تنیدگی بر اساس رویکرد نوتاریخ‌گرایی خوانش متفاوتی از رمان در اختیار ما قرار داد. به جای پاسخ به پرسش تاریخ‌گرایی سنتی، که می‌خواهد بداند این رمان چه حقیقتی راجع به تاریخ به ما می‌گوید، بر اساس نظریات گرینبلت و دیگر نوتاریخ‌گرایان بررسی شد که خواننده خود به حقایق تاریخی دسترسی ندارد و ارتباطش با گذشته فقط از طریق متن و تفسیرهای مختلف از آن متن است. بنابراین، آفرینش هر رمان یا داستان کوتاه در شبکه پیچیده‌ای از عناصر مختلف قرار دارد و رمان فقط محصول نویسنده و نبوغ و خلاقیت او نیست. همصدا با فوکو در گفتمان قدرت و شنیدن صداهای حاشیه‌ای می‌بینیم چگونه نویسنده به مسائل زیر لوای قدرت در جامعه خود حساس می‌شود و زندگی و شخصیت او و نگرش و جایگاهی که در اجتماع دارد بر انتخاب مضامین و صحنه‌ها و گفتمان‌هایی که می‌آفریند تأثیر می‌گذارد. نویسنده متأثر از گفتمان‌های خاصی در اجتماع است و کیفیت زبان و مضامین انتخابی او، علاوه بر آن که برآمده از عوامل متعدد و شبکه پیچیده‌ای از نگرش‌ها و انگیزه‌های او و نیز شرایط سیاسی، اجتماعی فرهنگی جامعه است، پاسخی به نیازهای جامعه نیز بوده که حاکی از تعامل چندسویه بین او، زندگی، نگرشش، جامعه، تاریخ و فرهنگ است.

منابع

- اجاکیانس، آناهد. «تهران شهر بی‌آسمان». *نامه فرهنگستان*. ۲/۶ (زمستان ۱۳۸۲): ۱۶۴-۱۷۲.
- امیری، نادر. «چشم‌اندازی به رمان تاریخ‌گرای فارسی». *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*. ۱/۱ (بهار) تابستان ۱۳۸۸: ۳۹-۶۰.
- بابازاده فومشی، بهنام. «خوانش متفاوت متون کلاسیک فارسی در پرتو تاریخ‌گرایی نو». *متن‌پژوهی ادبی*. ۶۳/۱۹ (بهار ۱۳۹۴): ۱۶۱-۱۸۰.

- برسلر، چارلز. *درآمدی بر نظریه‌ها و روش‌های نقد ادبی*. تهران: نیلوفر، ۱۳۸۶.
- پاینده، حسین. *نظریه و نقد ادبی: درسنامه‌ای میان‌رشته‌ای*. تهران: سمت، ۱۳۹۷.
- تایسن، گیس. *نظریه‌های نقد ادبی معاصر*. ترجمه‌ی مازیار حسین‌زاده و فاطمه حسینی. تهران: نگاه امروز، حکایت قلم نوین، ۱۳۸۷.
- جمال‌زاده، محمدعلی. *یکی بود یکی نبود*. چ ۶. تهران: سخن، ۱۳۸۹.
- چهلتن، امیرحسین. *تهران، شهر بی‌آسمان*. تهران: نگاه، ۱۳۸۰.
- حقوقی، محمد. *مروری بر تاریخ و ادبیات امروز ایران*. تهران: نشر قطره، ۱۳۸۶.
- دانشور، سیمین. *سووشون*. تهران: چاپخانه سپهر، ۱۳۵۷.
- روانی پور، منیرو. *زن فرودگاه فرانکفورت*. تهران: نشر قصه، ۱۳۸۰.
- روزبه، محمدرضا. *نشر ادبیات معاصر ایران*. تهران: روزگار، ۱۳۸۸.
- شروقی، علی (مصاحبه‌کننده). «ادبیات و رهایی اخلاقی: گفت‌وگو با امیرحسین چهل‌تن». *شرق* (۸ خرداد ۱۳۹۶): ۱۰.
- صادقی، بهرام. *سنگر و قمقمه‌های خالی*. تهران: کتاب زمان، ۱۳۵۲.
- عابد، ندا (مصاحبه‌کننده). «منتقدانی که به دنیا نیامده‌اند: مصاحبه با امیرحسین چهل‌تن». *آرما*. ش. ۱۸ (شهریور ۱۳۸۱): ۱۴-۱۹.
- عسگری حسنگلو، عسگر. *نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی: با تأکید بر ده رمان برگزیده*. تهران: فرزانه روز، ۱۳۸۷.
- کامشاد، حسن. *پایه‌گذاران نثر جدید فارسی*. تهران: نی، ۱۳۸۴.
- «گزارشی از شب ناهید طباطبایی». (تاریخ آخرین بازیابی: ۱۳۹۹/۱۱/۲۵):
- <https://www.isna.ir/news/97051306912/گزارشی-از-شب-ناهد-طباطبایی>
- گلستان، ابراهیم. *اسرار گنج دره جنی*. تهران: آگاه، ۱۳۵۳.
- گلستان، ابراهیم. *گفته‌ها*. تهران: ویدا، ۱۳۷۷.
- مسعودنیا، حسین و عاطفه فروغی. «نظری بر کاربرد جامعه‌شناسی ادبیات در نقد سیاسی و اجتماعی رمان فارسی». *پژوهش‌های سیاسی*. ۲/۱ (زمستان ۱۳۹۰): ۷۲-۵۱.
- میرعابدینی، حسن. *صد سال داستان‌نویسی ایران*. ج ۲. با تجدید نظر کلی. تهران: چشمه، ۱۳۸۳.
- میرعابدینی، حسن. *سیر تحول ادبیات داستانی از آغاز تا ۱۳۲۰ شمسی*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۷.

میرعابدینی، حسن. تک‌چهره نویسنده. دفتر دوم. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۶.
 میرعابدینی، حسن. سیر تحول ادبیات داستانی و نمایشی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب
 فارسی، ۱۳۹۷.

میلانی، عباس. تجدد و تجددستیزی در ایران. چ ۶. تهران: اختران، ۱۳۸۵.
 هدایت، صادق. بوف کور. تهران: سیمرغ، ۱۳۷۲.

- Downing, Lisa. *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*. New York: Cambridge University Press, 2008.
 Gallagher, Catherine and Stephen Greenblatt. *Practicing New Historicism*. Chicago: University of Chicago Press. 2000.
 Greenblatt, Stephen. *Shakespearean Negotiation: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley: University of California, 1988.
 Klages, Mary. *Literary Theory: A Guide for the Perplexed*. London: Continuum International Publishing Group, 2006.
 Payne, Michael. *The Greenblatt Reader*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی